

Н. П. Тиндик*

ІСЛАМСЬКИЙ ФАКТОР У СУЧАСНОМУ ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ІММІГРАЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ

Останні десятиліття ХХ ст. прикметні тим, що протягом цього періоду чітко виявили себе суперечливі водночас як відцентрові так і доцентрові сили. Навряд чи хтось із спеціалістів у міграційній та демографічній сферах буде заперечувати, що існує в сучасному світі стійка тенденція до глобальної економічної та культурної інтеграції, якій протистоїть тенденція до культурної та економічної ізоляції. Зі зростанням ступеню взаємопов'язаності суспільств усе частіше лунають голоси тих, хто виступає за етнічну та національну самобутність та винятковість. Такий глобальний процес істотної диференціації та самоідентифікації виявляється, передовсім, у відродженні етнічно-національних та релігійних зв'язків, особливо в культурному відродженні азійських та ісламських країн, зумовленому значною мірою їхнім динамічним економічним і демографічним розвитком.

Вивчаючи та аналізуючи вплив державних чинників на сучасний імміграційний процес не можна залишити поза увагою наукові здобутки у цій сфері західних дослідників. Серед найбільш вагомих наукових праць заслуговують на увагу роботи Г. Вербунта, К. Гордона, П. Дрю, Л. Класена, Д. Кубата, Е. Реджинальда, Т. Хаммара, Л. Холборн. Ці, та ряд інших робіт, належать до загальнотеоретичних досліджень з даної проблематики, тобто узагальнюють досвід вивчення окремих аспектів взаємодії державних органів щодо регулювання імміграційним процесом.

Мета даної статті полягає у розкритті основних аспектів економічної та культурної інтеграції мусульманських громад у сучасні європейські держави. Вивченні впливу ісламського фактору, як позитивного так і негативного, на формування багатокультурності та однорідності західноєвропейського суспільно-політичного простору.

Ще в першій половині ХХ ст. суспільствознавці багатьох країн вважали, що економічна та суспільна модернізація обов'язково приведе до зникнення існуючих етнічних, національних і релігійних ознак як істотних складових людського буття. Однак, як свідчить розвиток подій у другій половині ХХ ст, ці передбачення виявилися безпідставними. Економічна і суспільна модернізація хоча й набула глобальних масштабів але, водночас, відбулося глобальне відродження процесів етнічно-національної, культурної й релігійної ідентифікації та ізоляції. Як і чим можна пояснити це суперечливе явище? Зрозуміло, що в окремих країнах та регіонах діяли й діють різні окремі чинники, але окрім цього існує ще й головна причина нового глобального зростання етнічно-національних та релігійних почуттів — процеси суспільної, економічної та культурної модернізації, що охопили майже весь без винятку світ у другій половині ХХ ст. Теперішнє зростання етнокультурного націоналізму та відродження релігій, передовсім в Азії та більшості ісламських країн, є яскравим свідченням антизахідних настроїв у незахідних суспільствах. Проте, вони свідчать не про цілковиту відмову від усього сучасного в різних його проявах, а лише про

відкидання всього західного та тієї недуховної релятивістської декадентської культури, що асоціюється із Заходом¹.

У той час як азійці дедалі більше утверджували себе через економічний розвиток, мусульмани масово зверталися до ісламу як до джерела їхньої ідентичності, стабільності, легітимності, розвитку та сили. Глибока зацікавленість у забезпеченні мусульманської ідентичності та єдності додатково стимулюється процесами деколонізації, індустріалізації, урбанізації та змінами світового економічного порядку, що пов'язано, окрім усього іншого, з нафтовими ресурсами деяких мусульманських країн, а до того ж зміцненням і розширенням зв'язків між мусульманськими народами внаслідок розвитку сучасних комунікаційних засобів.

Імміграція мусульман сама собою є наслідком переважно постколо-ніального періоду розвитку країн — колишніх колоній, в історії яких позначилися взаємодії з різними європейськими культурами. А тому цих людей жодним чином не можна вважати цілком типовими людьми традиційних суспільств, не зачеплених впливом Заходу. Переїжджаючи з відсталих сільських місцевостей до країн Західної Європи, іммігранти дуже часто відтворюють той процес, який відбувається в кожній з відповідних країн, коли люди переїзять з села до міста. Різниця полягає лише в тому, що в Західній Європі ці процеси інтенсифікувалися і набули додаткової ваги, оскільки відбуваються в середовищі, яке вважається матеріалістичним, здебільшого експлуататорським, водночас безбожним та християнським для людини ісламського віросповідання.

Окрім того, культурне і релігійне життя визначається також характером більшості у суспільстві, насамперед, її уявленнями про стосунки держави і релігії. Мусульмани можуть створювати або захочуватися до створення інституційних і символічних еквівалентів немусульманських елементів суспільства. Так, наприклад, Велика Британія помітно відрізняється від Франції тим, що мусульманським організаціям там надається офіційна державна підтримка, тоді як Франція дотримується принципу відокремлення релігії від держави. У Великій Британії поширене переконання, що релігійні інституції можуть відігравати певну роль у громадсько-політичному житті і що релігійна освіта може стати частиною загальної шкільної освіти, виступає складовою прийнятої державою політики багатокультурності. Зокрема, там переважає загальна думка, що "багатокультурність становить водночас і засіб завоювання умів та сердець етнічних меншин, і політичний принцип, завдяки якому можна досягти їхньої поступової інтеграції в суспільство з мінімальними втратами власної культурної ідентичності. Однак, ідея багатокультурності переважає не в усіх сферах: зокрема, впливові політичні діячі, передусім із правого крила консервативної партії, домоглися зменшення її впливу завдяки проведенню через парламент норми, згідно з якою всі головні закони повинні базуватися на основі однокультурності"².

У Франції держава має справу тільки з окремими особами, а не з громадами і вимагає, аби в школі та системі освіти взагалі не було жодних проявів релігійних переконань. Заборона дівчатам (і у Франції, і в Бельгії) покривати голову хусткою або паранджою при відвіданні школи добре ілюструє таку політику. У Франції виступи проти регулювання релігійної діяльності зумовлюються бажанням здійснювати релігійні обряди в місцях, що зазвичай вважаються громадськими. Носіння паранджі або хустки, що закриває обличчя, якраз порушує прийнятий у Франції принцип світських свобод стосовно громадських місць, принцип

¹ Huntington S. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. — New York: Simon A, Schuster, 1996. — P. 97-101.

² Mitchel M., Russell D. *Immigration, Citizenship and the Nation-State in the New Europe* // B. Jenkins & S. A. Sofos (eds.), *Nation and Identity in Contemporary Europe*. — London; New York: Routledge, 1996. — P. 54-81.

відокремлення церкви від держави і право жінок на рівні з чоловіками права взагалі (якщо паранджу або хустку тлумачити, а саме так і робиться, як символ обмеження прав жінок).

У Бельгії, наприклад, загальна картина, що вимальовується внаслідок нещодавно проведеного дослідження проблеми іммігрантів — це схема однорідного суспільства (імпліцитно воно визначається досить нечіткою сукупністю таких ознак, як спільна історія, походження, національність, релігійна приналежність, мова і територія), яке вважається нормою і становить передумову суспільної гармонії. Отже, шляхи вирішення проблеми іммігрантів визначаються в плані дискримінаційних і репресивних заходів задля їхньої інтеграції, що спрямована на відновлення однорідності суспільства. Не тільки іммігранти (зазвичай, це мусульмани — північноафриканці та турки) вважаються відсталими від сучасної європейської цивілізації, — їхня культура (а вони, як відомо, приїхали переважно з сільської місцевості) також трактується як головне першоджерело всіх їхніх теперішніх труднощів³. Більше того, іслам послідовно пов'язується з фундаменталізмом і фанатизмом. Водночас, не провадиться жодних серйозних етнографічних досліджень сучасного міського життя та різних проявів релігійного життя серед іммігрантів з тією метою, щоб уникати таких стереотипів. Зовсім не заохочується створення ісламських шкіл, бо вони розглядаються як загроза процесу інтеграції. Триваюча імміграція до Західної Європи мусульман з Туреччини, Близького Сходу, півострова Індустан, та країн Магрибу, разом з такими подіями, як війна в Перській затоці, криза в Алжирі та справа Салмана Русдї, посилюють побоювання щодо “культурного захоплення” європейських країн і спричиняються до надмірної стурбованості щодо необхідності збереження західноєвропейських, переважно християнських традицій.

Протягом останніх тридцяти років мусульмани у Великій Британії розглядалися, переважно, у ракурсі походження, іммігрантського статусу, расових стосунків. Однак, усе більше мусульмани вимагають свого визнання, насамперед, як власне мусульмани і наполягають на тому, що першочерговою проблемою повинна вважатися релігійна, а не расова дискримінація.

В ісламському вченні існує ідеал однієї умми тобто єдиної спільноти всіх віруючих. Слід мати на увазі, що мусульмани становлять більшість населення в понад 40 країнах світу, а також складають значний відсоток населення як різні національні меншини ще в кількох країнах, передовсім в Індії та Китаї. Разом з тим, національні, етнічні і мовні розбіжності між мусульманами, а також наявність різних напрямків ісламу, засвідчують радше різноманітність, аніж єдність мусульманства. У Великій Британії через особливості імміграції мусульмани утворюють справжній мікрокосмос різновидів ісламського світу. Тому в суспільному плані будь-яка ідея спільноти, яка базується, насамперед і винятково, на єдиному понятті мусульманства, може розглядатися лише як певний ідеал. Однак Йорген Нільсен, виходячи з базовості релігії, стверджує дещо інше: “Є достатньо підстав стверджувати, що у Великій Британії склалася мусульманська спільнота. Традиційні чинники, що спричиняють розмежування, певною мірою існують і нині — це, зокрема, ідеологічні та етнічні чинники і суспільно-економічний статус. Але ідеальне уявлення про єдність усе більше знаходить свій прояв і на практиці — через спільні організації та єдині підходи до вирішення актуальних питань. Водночас, дедалі помітніша активність серед мусульманської молоді свідчить про те, що саме зараз відбувається процес визначення нових цілей та орієнтирів”⁴.

³ *Blommaert J., Verschuren J. European Concepts of Nation-Building // E. N. Wilmsen k P. VcAllister(eds.), The Politics of Difference — Ethnic Premises in a World of Power. — Chicago; London: The University of Chicago Press, 1996. — P. 104-123.*

⁴ *Nielsen J. Muslims in Britain: Searching for an Identity // New Community. — Oxford, 1987. — Vol. 13 (3). — P. 384-394.*

Насправді, існує два різних підходи до вирішення даної проблеми, проте існує також і відчуття того, який з них важливіший для правильного розуміння суті справи. Також зрозуміло, що зі зміною поколінь іммігрантів (сьогодні на сцену політичного та суспільного життя виходить вже третє покоління) створюється нова ситуація, яку обов'язково треба враховувати: іммігрантський досвід, як визначальний момент самоідентифікації, — починає відкидатися⁵.

Зокрема, на основі характеристики досвіду молодих мусульман у Манчестері досліджувалися можливості виникнення спільної релігійної ідентичності та процеси об'єднання на місцевому рівні. Результати цього дослідження засвідчують початкову фазу процесу становлення ідентичності британських мусульман, яка в певних аспектах і за певних місцевих умов переборює расові та етнічні бар'єри. З іншого боку, чисельність мечетей у місті свідчить про те, що в соціальному плані мусульмани не є єдиними стосовно колишньої національної приналежності, етнічного походження, мови тощо. Можливо, найважливішим у такому контексті є те, що іслам — не “монолітна” релігія, він представлений різними вченнями та течіями. Більшість мусульман у Великій Британії належать до сімей, які мають південноазійське походження, і саме факт історичних розподілів, пов'язаних із виникненням різних вчень у межах індійського ісламу в XIX та XX ст. ст. (деобандіти, барелвіти, аль-і-гадіти, таблігі-джаамати, джааматі-ісламіти) дався тут взнаки (за даними ісламської місії у Великій Британії). Відповідне зростання релігійних груп створює напруженість серед британських мусульман у Манчестері між соціальними та релігійними силами з їхніми угрупованнями та певним потенціалом для зростання релігійної єдності.

Взагалі зростання та подальший розвиток іммігрантської громади — це процес змішування та злиття в єдине ціле іммігрантів з різних регіонів, що надалі призводить до розмежування та поділу на підставі родинно-сільських зв'язків⁶. І якщо для першого покоління іммігрантів, які прибули до Великої Британії цей процес, можливо, був “постійно чинним”, то щодо нових груп іммігрантів, зокрема молодших поколінь, які вже народилися тут, ситуація знову змінюється. Вони дедалі менше звертають свої погляди на країну походження батьків і все більше намагаються визначити свою мусульманську ідентичність у британському контексті. Внаслідок цього значна кількість молодих мусульман відкидає будь-які релігійно-етнічні аспекти ідентичності і схильється, насамперед, до пошуків “справжнього ісламу”. А це означає, що вони ставлять під сумнів традиційний спосіб життя своїх батьків і намагаються відокремити власне культурний елемент від справжнього ісламського. Таким чином, відбувається процес визначення по-новому поняття “мусульманин у Великій Британії”, на порядку денному сьогодні намагання знайти саму суть релігії у різних культурних традиціях, які перше покоління іммігрантів вважало за ісламські. Головним при цьому є те, що мусульмани мають бути об'єднані в єдиній “уммі”. А тому критика в теологічному дусі поширюється й на процес збільшення кількості мечетей⁷. Більше того, всі головні ісламські традиції у Великій Британії важко причеплюються поколінню, вихованому вже в Західній Європі. Тому, здебільшого, релігійні лідери, якщо вони не мають спеціальної університетської освіти, досить часто не здатні адекватно сприймати та розуміти британську культуру і суспільство взагалі. Окрім того, нестача імамів, які мають відповідну підготовку,

⁵ Scantlebury E. Muslims in Manchester: the depiction of a religious community // *New Community*. — Oxford, 1995. — Vol. 21 (3). — P. 425-435.

⁶ Dahya B. The Nature of Pakistani Ethnicity in Industrial Cities // A. Cohen (ed.), *Urban Ethnicity*. — London: Tavistock Publications, 1974. — P. 77-118.

⁷ Scantlebury E. Muslims in Manchester: the depiction of a religious community // *New Community*. — Oxford, 1995. — Vol. 21 (3). — P. 425-435.

ускладнюється виникненням розмежувань за ознаками не лише належності до певного покоління, а й за ознаками статі, адже освічені жінки не хочуть дотримуватися сільських звичаїв і не хочуть визнавати домінування чоловіків⁸.

У Франції в запеклих суспільно-політичних дебатах стосовно врегулювання проблем імміграції спостерігається загальна тенденція трактувати релігійну приналежність робітників-іммігрантів, переважно з мусульманських країн, як їхню найхарактернішу ознаку. Й справді, майже всі іммігранти до Франції — араби Північної Африки, західноафриканці та турки — це мусульмани. А тому в країні, де більшість іммігрантів сповідують релігії, відмінні від тієї, яку сповідують корінні жителі, слово “мусульманський” стало синонімом слова “інший”. Якщо іммігранти все більше починають говорити як “мусульмани”, вважаючи таку самохарактеристику природною і доречною в нових ситуаціях проживання, то це, безперечно доволі часто стає своєрідним ярликом, який наклеюють на них⁹. Однак, у Франції мусульмани виступають поки що як окрема громада, що “характеризується усвідомленням єдності, почуттям солідарності та узгодженістю колективних дій”. Як видається, іслам дедалі більшою мірою стає аспектом “етнізації” (тобто формуванням етнічності), в якому переважаючими стають національні або соціальні ознаки.

У багатьох конфліктних ситуаціях між мусульманами та немусульманами, і не тільки у Франції, відбувається етнізація ісламських громад. Відчуття “внутрішньої ісламської загрози”, що спостерігається у Франції, спричинилося й до іншого процесу етнізації — акцентування “французькості” місцевих жителів, що у найбільш неприхованій та яскравій формі виражається в демагогічних виступах та заявах представників Національного фронту, який піднімає на щит “єдиний колаж галльського християнства”. Вогонь політичної опозиції крайніх правих у зв'язку з законом про французьке громадянство, зрештою, було спрямовано саме на іммігрантів з Північної Африки, насамперед алжирців та їхніх нащадків. Тут націоналіст Ле Пен намагається грати на ідеї культурної несумісності мусульманських вірувань і способу життя з французькою культурою та суспільством взагалі. Іслам зумисне подається як щось єдине ціле з тією метою, щоб було легше показати, що іммігранти-мусульмани не можуть асимілюватися у французьке суспільство. Ле Пен виступає за ізоляцію та репатріацію всіх культурно відмінних від французів іммігрантів з Магрибу, оскільки, як він стверджує, вони не можуть і фактично не бажають інтегруватися у французьку націю.

Для окремих мусульман християнська Європа — це край невірних і, безперечно, місце релігійних поневірянь; для інших Європа є радше краєм щасливих необмежених можливостей. Багато турків у Німеччині ще до свого приїзду туди вже були досить ревними мусульманами. Проте для інших саме цей чужий, німецький контекст дає поштовх до активної участі в роботі релігійних організацій та богослужіння. Почасти таке бажання ще більше ідентифікувати себе з мусульманством і мусульманськими організаціями становить певну форму опору домінуючим нормам чужого суспільства, яке сприймається як небезпечне, позбавлене людського тепла та й просто “невірне”. Маргінальність іммігрантів є тим станом, який сприяє експліцитному релігійному вираженню і захопленню, чого могло б і не бути, якби вони перебували не на периферії, а в центрі суспільного життя.

І все-таки туркам, попри те, що вони перебувають на землі “невірних” і оточені різного роду профанними, нечестивими речами, вдається створити й

⁸ Lewis P. *Islamic Britain // Religion, Politics and Identity among British Muslims*. — London: I. B. Tauris, 1994.

⁹ Diop M., Michalak L. *Refuge and Prison: Islam, Ethnicity, and the Adaptation of Space in Workers' Housing in France // B. Metcalf (ed.). Making Muslim Space in North America and Europe*. — Berkely; Los Angeles; London: University of California Press, 1996. — P. 74-91.

окреслити свій власний світ. Світ, що вони його створюють, лежить на рубежах — кулінарному та мовному в діапазоні — від великосвітського до хатнього. Ці межі виступають як функціональні кордони, що окреслюють новий центр, який визначає турецьку ідентичність за кордоном. Достатній ступінь комерційної самодостатності — це ще один із способів, яким іммігранти можуть створити для себе певний зрозумілий світ на свій кшталт. Окрім того, домінуючим в ідеологічному плані залишається “міф про повернення на батьківщину”, який ще досить живучий серед багатьох іммігрантів. Щоправда, після близько 30 років перебування на чужині ідеальний образ турецької батьківщини стає досить невиразним та примарним і його місце поступово займає Німеччина.

В 60-ті роки минулого століття про себе, як про “постійну етнічну меншину” на повний голос заявляло “друге покоління” німецьких турків, які від народження вже постійно проживають у Німеччині — хоча, слід визнати, ця країна й відмовляє їм у такому високому статусі. Чимало тих, хто навчається у професійних училищах та університетах, будуть корисними працівниками для економіки Німеччини; інші ж, кому поталанило менше і кому в дитинстві довелося їздити з батьками з Анталії до Німеччини та у зворотному напрямку, залишилися більшими маргіналами і хоча й стали двомовними, та все-таки залишаються неписьменними молодими людьми. Деякі приєдналися до вуличних банд і таким чином стали на шлях порушення закону чи боротьби проти неофашистів, які вчиняють напади на турків. У певному сенсі такий захист своїх та “своєї території” можна розглядати як символічне ствердження їхнього права і наміру залишатися в Німеччині¹⁰.

У Німеччині, де нація визначається за етнічними ознаками й глибоко вкоріненими зв'язками особи з мовою та культурою, перші іммігранти та їхні нащадки є етнічними “аутсайдерами”, які не можуть стати визнаною часткою нації, хоч і можуть формально мати значні юридичні та соціальні права. І, навпаки, турецьким громадянам відмовляють у можливості повної інтеграції, адже в культурному плані вони не належать до німецької нації. У листопаді 1994 р. ліберальна партія вільних демократів пішла на компроміс щодо їхньої головної вимоги, щоб давно сформованим іммігрантським громадам, передусім 1,8 млн. турків, було надано право подвійного громадянства. Замість цього партія погодилася лише на певне квазігромадянство, згідно з яким іммігрантам у третьому поколінні надаватиметься право громадянства за умови, що їхні батьки постійно проживали в Німеччині понад 10 років і принаймні хтось один із батьків народився там¹¹.

У цьому “центрі периферії” ісламський аспект життя турків — це не проста відмінність від попереднього досвіду іммігрантів. Для більшості з них релігійна поведінка та релігійні символи є новими або ж такими, що отримують нове значення, чи то як знак нової етнічної приналежності, чи то як реакція на зміну сільського способу життя на міський, чи то як опір німецькій культурі, або ж — для деяких алевитів — як претензії на цю культуру.

Мусульмани турецького походження, які становлять одну з найбільших етнічних груп іммігрантів у Західній Європі, починаючи з 60-х років минулого століття почали засновувати численні релігійні організації, структура та культурна орієнтація яких формувалися і їхнім європейським (переважно німецьким) сучасним, і турецьким минулим. Турецька держава навіть зараз намагається

¹⁰ Mandel R. A Place of Their Own: Contesting Spaces and Defining Places in Berlin's Migrant Community // B. Metcalf (ed.), Making Muslim Space in North America and Europe. — Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1996. — P. 147-166.

¹¹ Mitchel M., Russell D. Immigration, Citizenship and the Nation-State in the New Europe // B. Jenkins & S. A. Sofos (eds.), Nation and Identity in Contemporary Europe. — London; New York: Routledge, 1996. — P. 54-81.

підтримувати патріотизм турецьких мусульман, що живуть у Німеччині (та й взагалі у Західній Європі) зміцненням їхнього ісламства через виразний дух турецької державної ідеології. Цього вона досягає, головним чином, через діяльність турецьких ісламських інституцій (насамперед, Діянету — Управління у справах релігії Туреччини), намагаючись перебороти конкуренцію з боку суперницьких ісламських турецьких угруповань, що пропагують альтернативні уявлення про ісламство на суворіших ісламських засадах. Діанет значною мірою сприяв конституюванню ісламу в Німеччині (та в інших країнах Західної Європи), звертаючи увагу, передовсім, на поєднання турецької національної та мусульманської релігійної ідентичностей турецьких іммігрантів. Втім, як і їхні однодумці у Великій Британії, мусульмани в Німеччині стикаються з проблемою недостатнього освітнього рівня та поганої суспільної адаптації своїх релігійних лідерів. Адже ж імами Діянету мають бути духовними наставниками в питаннях, які виникають при взаємодії громад з немусульманським суспільством, проте їхні знання про це суспільство досить-таки слабкі. Не володіючи місцевою мовою, вони не можуть встановлювати дійові контакти з іншими релігійними громадами, зокрема з різними церквами. Окрім того, все гостріше відчувається, що подальше використання турецької мови як основної мови релігійної освіти в мечетях заважає адекватному спілкуванню з представниками другого і третього покоління імміграції, адже ці покоління значною мірою вже не володіють рідною мовою своїх батьків.

Доводиться констатувати, що Євросоюз досі не виробив єдиної політики стосовно усіх категорій мігрантів, їх прав та обов'язків, що серйозно ускладнює загальну ситуацію та взаємовідносини між державами. У цьому питанні потреби єдиного європейського ринку щодо мобільних та вільних у своїх пересуваннях трудових ресурсах, у сфері міграцій зіштовхуються з викликами безпеки та стабільності західноєвропейських держав, одним із яких можна вважати появу та зростання радикальних настроїв серед іммігрантів-мусульман.

Разом із тим, Західна Європа не збирається відмовлятися від моральних цінностей, які складають основу західної цивілізації. Для цього необхідно відмовитися від політики невтручання у справи мусульманських общин і розвивати діалог між ними та владою, з метою політичної асиміляції та культурної адаптації мусульман у європейському суспільстві. Оптимальним вирішенням існуючих проблем для європейських країн було б спрямування мусульманських громад у русло європейської політичної культури і толерантності, що дозволило б уникнути соціально-політичного відчуження мусульман Європи і перетворення їх на надзвичайно дієвий інструмент політичних ігор з боку радикальних ісламських сил.

